

ศาสนาและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์

พระเทพวัชรบัณฑิต, ศ.ดร.

อธิการบดี

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ตอนที่ ๑ ชุมชนทางการเมืองและการเคลื่อนตัวทางวัฒนธรรมในภูมิภาค

ภูมิภาคนี้ในยุคที่วัฒนธรรมทางศาสนาจากต่างถิ่นเคลื่อนตัวเข้ามา ประกอบด้วยชุมชนการเมือง อยู่ ๓ กลุ่ม คือ

๑. พนม เรื่องอำนาจอยู่ในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๖๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๐๕๐ มีที่มั่นอยู่ตามแนวบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง

๒. ทวารวดี เรื่องอำนาจอยู่ในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๑๐๕๐ ถึง พ.ศ. ๑๑๘๑ มีที่มั่นอยู่ตามแนวบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและอิรวดี

๓. ศรีวิชัย เรื่องอำนาจอยู่ในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๒๐๐ มีที่มั่นอยู่ตามแนวบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำตาปี

สันนิษฐานว่า ชุมชนทั้ง ๓ นี้เกิดขึ้นพร้อมๆ กัน แต่มีความเจริญรุ่งเรืองต่างยุคกัน คราวที่พนมเจริญรุ่งเรือง พนมก็กลายเป็นศูนย์กลางการเมืองการปกครอง คราวที่ทวารวดีเจริญรุ่งเรือง ทวารวดีก็กลายเป็นศูนย์กลางการปกครอง

การเคลื่อนย้ายและแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมทางศาสนา

ศาสนาสำคัญของตะวันออก ที่เคลื่อนย้ายเข้ามาและเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน ในภูมิภาคนี้ คือ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู พระพุทธศาสนา และศาสนาอิสลาม โดยในเบื้องต้น พราหมณ์-ฮินดูและพระพุทธศาสนาน่าจะเคลื่อนตัวเข้ามาพร้อมๆ กัน ส่วนศาสนาอิสลามเคลื่อนย้ายเข้ามาในตอนหลัง

รูปแบบที่ศาสนาเหล่านี้เคลื่อนตัวเข้ามาในภูมิภาคอุษาคเนย์ มี ๒ อย่าง

แบบที่ ๑ การส่งพระธรรมทูตเข้ามาเพื่อเผยแผ่คำสอนเป็นการเฉพาะ เช่น กรณีที่พระเจ้าอโศกมหาราชและพระโมคคัลลิตบุตรติสสเถระจัดส่งพระโสณะ พระอุตตระ และคณะมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในภูมิภาคนี้

แบบที่ ๒ กลุ่มพ่อค้าได้เดินทางไปมาค้าขายระหว่างกัน ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมทางศาสนาไปพร้อมๆ กับการทำมาค้าขาย บางครั้ง วัตถุประสงค์ทางศาสนาก็เป็นของฝากจากต่างบ้านต่างเมืองที่จำเป็นเพื่อความสะดวกในการติดต่อค้าขาย

การผสมผสานกันระหว่างศาสนากับวัฒนธรรมท้องถิ่น

เหตุปัจจัยที่ทำให้ศาสนาแผ่ขยายไปในวงกว้างและรวมเร็วที่สุดในภูมิภาคนี้ ไม่ใช่การส่งพระธรรมทูตหรือนักเผยแผ่มาทำหน้าที่เผยแผ่ศาสนา แต่การเคลื่อนตัวของกลุ่มคนในรูปของพ่อค้าวานิช และการอพยพเคลื่อนย้ายถิ่นฐานของผู้คนจากที่หนึ่งไปที่หนึ่งต่างหาก ที่ทำให้ศาสนาแผ่ขยายออกไปอย่างรวดเร็วและแผ่ไปในวงกว้าง คนในยุคนั้นเคลื่อนย้ายอพยพกันอยู่เรื่อยๆ เพื่อแสวงหาแหล่งอุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ธาตุ เช่น ทองคำ โลหะในภูมิภาค สันนิษฐานว่าภูมิภาคนี้จะอุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ธาตุ โดยเฉพาะทองคำ จึงได้ชื่อว่า “สุวรรณภูมิ”

นับย้อนหลังไปประมาณ ๒๕๐๐ กว่าปี ประมาณ พ.ศ.๓๐๐ ได้มีการส่งสมณทูตคือพระโสณะ พระอุตตระและคณะเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในยุคนี้มีข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธศาสนามาก่อนข้างจะมาก และพระพุทธศาสนาน่าจะมีบทบาทโดดเด่นเรื่อยมาจนถึงยุคพนมทวารวดี และศรีวิชัยรุ่งเรือง(และน่าจะเป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบอินเดีย ?) ต่อมาเมื่อขอมเรืองอำนาจตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๑๓๔๕ ซึ่งเป็นยุคของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ จนถึงประมาณ พ.ศ.๑๗๐๐ ซึ่งเป็นยุคของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูน่าจะมีบทบาทโดดเด่นขึ้นมาแทนที่ในภูมิภาคนี้ พร้อมๆ กับพระพุทธศาสนามหายานซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่พระเจ้ากนิษกมหาราชส่งสมณทูตออกไปเผยแผ่(เหมือนกับที่พระเจ้าอโศกทรงทำ)ในที่ต่างๆ ต่อมาประมาณ ๑๘๐๐ พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์มีบทบาทเด่นขึ้นมา ส่วนศาสนาอิสลามเริ่มเข้ามามีบทบาทในภูมิภาคนี้ในตอนที่พวกพ่อค้าวานิชบางส่วนเริ่มเปลี่ยนเส้นทางค้าขายจากเส้นทางสายไหมมาเป็นเส้นทางทะเล(ผ่านอินเดีย ศรีวิชัย กวางตุ้ง)

ผู้คนในภูมิภาคนี้นับถือศาสนาผี บูชางู กบ สุนัข มีเรื่องในคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า ในตอนที่พระโสณะ พระอุตตระ และคณะเดินทางมาถึงภูมิภาคนี้ ต้องต่อสู้กับลัทธิความเชื่อถือของคนท้องถิ่นหลายอย่าง เช่น ชาวบ้านเชื่อกันว่าทุกครั้งที่มีเด็กเกิดใหม่ จะมีรากษสขึ้นจากทะเลมากินเด็ก มีเรื่องเล่าว่า พระโสณะ พระอุตตระและคณะต้องสู้รบประปรกับรากษสอยู่เป็นประจำ

ประเพณีนิยมอีกอย่างหนึ่งคือ นิยมทำกลองมโหระทึกทองสัมฤทธิ์ ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ ปรากฏให้เห็นอยู่ในบริเวณที่เป็นมณฑลยูนนาน เวียดนาม และประเทศไทยปัจจุบัน เมื่อ

ศาสนาพราหมณ์ฮินดูและพระพุทธศาสนาจากอินเดีย และศาสนาอิสลามจากเปอร์เซียเคลื่อนตัวเข้ามาสู่ภูมิภาคนี้ มีการผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่น จึงเกิดลักษณะเฉพาะถิ่นขึ้นในศาสนาพราหมณ์ฮินดู พระพุทธศาสนา และศาสนาอิสลามที่นับถือกันอยู่ในถิ่นนี้ ซึ่งแตกต่างจากที่นับถือกันในถิ่นกำเนิดเดิม

การเคลื่อนตัวเข้ามาของวัฒนธรรมทางศาสนาตะวันตก

สันนิษฐานว่า คริสตศาสนาได้เริ่มเข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตของคนในภูมิภาคนี้ ปรากฏภาพชัดเจนตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.๑๗๕๘ ซึ่งเป็นยุคที่ตระกูลโพลโล(นิโคโล โปโล, มัฟเฟโอ โปโล และมาร์โค โปโล)ได้เดินทางเข้ามาประเทศจีนและเดินทางวนรอบภูมิภาคนี้ และบทบาทของศาสนานี้มีมากขึ้นในยุคล่าอาณานิคมซึ่งเริ่มตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๐๔๓ มาสิ้นสุดประมาณ ๒๕๔๒ จักรวรรดินิยม Portuguese Empire British Empire Hollander Empire French Empire คริสตศาสนาได้เคลื่อนตัวเข้ามาและกลายเป็นอีกศาสนาหนึ่งที่มีบทบาทต่อวิถีชีวิตของคนในภูมิภาคนี้มาจนถึงปัจจุบัน

ตอนที่ ๒ การกลายสภาพเป็นชุมชนพหุวัฒนธรรม

จุดเริ่มต้นชุมชนอาเซียนและสภาพปัจจุบัน

ภูมิภาคนี้ซึ่งแต่เดิมเป็นอาณาจักรพนม ทวารวดี และศรีวิชัยมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมาก่อน ชุมชนแต่ละแห่งก็มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมาก่อน ต่อมามีการแยกบ้านแยกเมืองกัน มีการแบ่งอาณาเขตแบ่งประเทศอย่างที่เราเห็นอยู่ในปัจจุบัน นโยบายที่จะรวมกันเป็นหนึ่งเดียวจึงเป็นเหมือนกับการย้อนกลับไปหาจุดดั้งเดิม

สมาคมประชาชาติแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรืออาเซียน ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๕๑๐ เมื่อรวมกันเป็นกลุ่มแล้ว ผู้นำแต่ละประเทศเห็นพ้องต้องกันในการพัฒนาสมาคมอาเซียนไปสู่ความเป็นประชาคมอาเซียน(ASEAN Community=AC)ภายในปี ๒๕๖๓ แล้วก็จะพัฒนาต่อไปเป็นประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน(ASEAN Economic Community=AEC) โดยจะเริ่มในปี ๒๕๕๘ โดยมีกรอบความร่วมมือในการพัฒนาอยู่ ๓ ด้าน คือ(๑)ความมั่นคง (๒)เศรษฐกิจ (๓)สังคมและวัฒนธรรม

กล่าวเฉพาะด้านสังคมและวัฒนธรรม และเฉพาะสถานการณ์ในประเทศไทยแห่งนี้ แม้จะยังไม่ถึงปี ๒๕๕๘ แต่ได้มีการเคลื่อนย้ายผู้คน โดยเฉพาะผู้คนระดับแรงงานอย่างขนานใหญ่ เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมาแล้วประมาณ ๑๐ ปีที่ผ่านมาและยังมีมากขึ้นในปัจจุบัน เช่น ในจังหวัดสมุทรสาครเพียงจังหวัดเดียว มีแรงงานชาวพม่าทั้งที่ถูกและไม่ถูกกฎหมาย ประมาณ ๘๐๐,๐๐๐ คน

และในแต่ละปีจะมีเด็กเกิดใหม่จากครอบครัวแรงงานเหล่านี้ปีละประมาณหนึ่งหมื่นคน เฉพาะที่โรงพยาบาลสมุทรสาคร มีเด็กพม่าเกิดใหม่ปีละประมาณ ๑,๐๐๐ คน ในจังหวัดภูเก็ต มีแรงงานชาวพม่าประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ คน ในปัจจุบัน ประเทศไทยมีแรงงานต่างด้าวประมาณ ๓,๐๐๐,๐๐๐ คน เป็นแรงงานถูกกฎหมาย ๑,๓๐๐,๐๐๐ คน เป็นแรงงานผิดกฎหมาย ๑,๗๐๐,๐๐๐ คน ประมาณ ๘๐ เปอร์เซนต์ เป็นแรงงานพม่า ที่เหลือเป็นแรงงานลาว กัมพูชา และชาติอื่นๆ แรงงานเหล่านี้มีพร้อมกับวัฒนธรรมทางศาสนา วัฒนธรรมการดำเนินชีวิต และอะไรต่อมิอะไรอีกมาก

จำนวนประชากรในภูมิภาคนี้รวมกันประมาณ ๖๐๕,๐๘๖,๓๒๕ คนจาก ๑๐ ประเทศ นับถือศาสนาหลัก ๔ ศาสนา แยกเป็นจำนวนคนที่นับถือแต่ละศาสนาได้ดังนี้

- นับถือพระพุทธศาสนา ประมาณ ๕๑.๔๒ เปอร์เซนต์
- นับถือศาสนาคริสต์ ประมาณ ๑๓.๕๕ เปอร์เซนต์
- นับถือศาสนาอิสลาม ประมาณ ๒๓.๖๐ เปอร์เซนต์
- นับถือศาสนาฮินดู ประมาณ ๑.๗ เปอร์เซนต์
- ที่เหลือประมาณ ๘.๖๕ เปอร์เซนต์นับถือศาสนาอื่นๆ

การเคลื่อนย้ายไปมาของประชาชนในภูมิภาคนี้ ทำให้เกิดสังคมพหุวัฒนธรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งจะมีทั้งข้อดีและข้อเสีย ข้อดีก็คือเป็นการเปิดโลกทัศน์เข้าหากัน มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน เปิดพรมแดนของการติดต่อสื่อสาร ส่วนข้อเสียก็คือ ถ้าไม่มีความเข้าใจวัฒนธรรมและไม่มี การเปิดใจยอมรับความแตกต่างทางวัฒนธรรมของกันและกันแล้ว มีการยกตนข่มท่าน โอกาสที่จะเกิด ความขัดแย้งย่อมมีมาก ถ้าไม่มีวิธีการบริหารจัดการที่ดีพอ อาจเกิดกบฏขึ้นในภูมิภาคก็ได้

ตอนที่ ๓ การจัดการความหลากหลายทางวัฒนธรรมเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ

ความหลากหลายทางวัฒนธรรมมีแนวโน้มที่จะทำให้เกิดสันติสุขหรือเกิดความรุนแรงมากกว่ากัน ? ประเด็นนี้ไม่ปรากฏแนวโน้มชัดเจนขึ้นอยู่กับการบริหารจัดการ จึงมีเรื่องที่คนในสังคมแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต้องตระหนักร่วมกันคือ ต้องสร้างความสามารถในการบริหารจัดการความหลากหลายทางวัฒนธรรม ที่สำคัญอย่าให้มีการถือวัฒนธรรมของวัฒนธรรมตนเป็นใหญ่ มีการเหยียดหยาม ดูถูกวัฒนธรรมของกันและกัน ซึ่งจะนำไปสู่ความรุนแรงในที่สุด

การจัดการความหลากหลายทางวัฒนธรรมมี ๒ วิธี คือ

๑. ใช้วิธีรุนแรง

คนที่ชอบใช้วิธีการนี้มีความเชื่อว่า (๑)ความรุนแรงเป็นเครื่องมือที่นำไปสู่ความสำเร็จ (๒) ความรุนแรงเป็นสัญญาณเตือนให้ทุกคนในสังคมนั้นๆ ตระหนักว่ากำลังมีความผิดปกติเกิดขึ้นในสังคมที่ตนอาศัยอยู่ ต้องมาช่วยกันดูแลให้เกิดความเรียบร้อย และ(๓)การใช้ความรุนแรงอาจนำมาซึ่งความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวของชุมชน ถ้ามว่า “วิธีบริหารจัดการความหลากหลายทางวัฒนธรรมในชุมชน อาเซียนควรใช้วิธีการแบบนี้หรือไม่?” คำตอบคือ “ไม่ควรอย่างยิ่ง”

๒. ใช้สันติวิธี

คนที่นิยมใช้วิธีการแบบนี้มีความเชื่อว่า “สันติวิธี” เป็นสะพานนำไปสู่ทางออกจากวิกฤต จึงคิดต่อไปว่า “สันติวิธี” นี้แหละที่น่าจะเป็นสะพานนำไปสู่ความสงบของชุมชนอาเซียนที่ประกอบด้วย ความหลากหลายทางวัฒนธรรม กลไกแห่งสันติวิธีมีหลายแบบ เช่น การเปลี่ยนใจ การโอนอ่อนผ่อนตาม การบังคับโดยไม่ใช้ความรุนแรง จะใช้แบบไหนก็คงพอเป็นที่ยอมรับได้ ซึ่งผู้เขียนคิดว่าแบบโอนอ่อนผ่อนตามน่าจะเหมาะสมที่สุด

นอกจากนี้ ผู้เขียนขอแนะนำเสนอวิธีการจัดการความหลากหลายทางวัฒนธรรมโดยใช้สันติวิธีตามแบบของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ๒ ท่าน

ท่านที่ ๑ หลวงพ่อพุทธทาส

หลวงพ่อพุทธทาสสอนว่า คนทุกศาสนาจะสามารถอยู่ร่วมกันอย่างสันติได้ ต้องยึดมั่นถือปฏิบัติอุดมการณ์ ๓ อย่าง คือ

ข้อ ๑ การทำให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจของศาสนาของตน ๆ

ข้อ ๒ การทำความเข้าใจระหว่างศาสนา

ข้อ ๓ การทำโลกให้ออกมาเสียจากอำนาจวัตถุนิยม

ท่านที่ ๒ พระอาจารย์ดิช นัท ฮันท์

พระอาจารย์ดิช นัท ฮันท์ใช้คำว่า Inter-Faith และคำว่า Inter-Being เสมอในการสอนศิษยานุศิษย์ สอนให้ทุกคนเข้าถึงศรัทธาของกันและกัน โดยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน ให้เอาใจเขามาใส่ใจเรา ท่านได้วางหลักการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมทางศาสนาไว้ ๑๔ ข้อ เรียกว่า คีล ๑๔ จะนำเสนอเฉพาะที่เหมาะสมกับการประยุกต์ใช้สังคมพหุวัฒนธรรม ดังนี้

ข้อ ๑ อย่าบ้าคลั่งหลักการหรือทฤษฎีทางศาสนาของตนเอง(Do not be idolatrous about or bound to any doctrine, theory, or ideology, even Buddhist ones. All systems of thought are guiding means; they are not absolute truth.)

ข้อ ๒ อย่าคิดว่าความรู้ที่เรามีอยู่ในปัจจุบันไม่มีวันเปลี่ยนแปลงและเป็นความจริงสูงสุด (Do not think that the knowledge you presently possess is changeless, absolute truth.)

ข้อ ๓ อย่าบังคับคนอื่นให้ยอมรับความเห็นของเรา ไม่ว่าจะโดยวิธีการใดก็ตาม (Do not force others, including children, by any means whatsoever, to adopt your views, whether by authority)

ข้อ ๔ อย่าหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากับปัญหาหรือเบือนหน้าหนีความทุกข์ และจงตระหนักรู้ว่า ทุกข์มีอยู่ประจำโลกและชีวิตเสมอ (Do not avoid contact with suffering or close your eyes before suffering. Do not lose awareness of the existence of suffering in the life of the world.)

ข้อ ๕ อย่าพูดคำที่จะก่อให้เกิดความบาดหมางและความแตกแยกในสังคม (Do not utter words that can create discord and cause the community to break.)

ข้อ ๑๐ อย่าใช้ชุมชนทางศาสนาเพื่อประโยชน์ส่วนตัว หรือเปลี่ยนแปลงชุมชนทางศาสนาเป็น ชุมชนการเมือง (Do not use your religious community for personal gain or profit, or transform your community into a political party.)

แนวทางการสร้างศาสนาอาจะเป็นไปได้หรือไม่ ? ตอบว่า “เป็นไปได้ยาก” และไม่ควรจะ ดำเนินแนวทางนี้ แนวทางที่ควรจะนำมาพิจารณาดำเนินการคือ **สร้างระบบสากลกับต่าง ศาสนา และปลูกฝังแนวคิดศาสนาแห่งมนุษยชาติ** การก้าวเข้าไปสู่ระบบสากลกับต่างศาสนา และปลูกฝังแนวคิดศาสนาแห่งมนุษยชาตินั้น ไม่ได้หมายถึงการล้มล้างศาสนาอื่นแล้วส่งเสริม ศาสนาที่นับถือเพียงศาสนาเดียว แต่หมายถึงการมุ่งก่อตั้งสภาเพื่อสากลในกลุ่มศาสนาที่เห็นพ้อง ต้องกัน และมีจุดประสงค์ต่อไป คือ เปิดเผยพื้นฐานร่วมกันออกมา (Common Ground)

การเปิดเผยพื้นฐานร่วมกันออกมาในกลุ่มศาสนา ไม่ได้ต้องการให้ด่วนสรุปว่า ศาสนาทั้ง สองสิ่งเดียวกัน ในด้านสถานภาพของนักบวช สมมติว่าพระคาทอลิกปฏิบัติซาเซน ไม่ได้หมายถึง ว่า ท่านจะต้องเปลี่ยนสถานะเป็นพระคาทอลิกและเป็นพระเซนนิกายรินไซในขณะเดียวกัน ในด้าน ทฤษฎีก็เช่นกัน ระบบสากลระหว่างพุทธกับคริสต์ ไม่ได้หมายถึงให้พยายามเชื่อมเรื่อง อนัตตต เข้ากับเรื่องพระเจ้า แต่ให้พยายามประสานประเด็นที่ยืดหยุ่นได้ ศาสนิกของแต่ละศาสนาจะต้องรู้ ซึ่งด้วยว่าประเด็นไหนที่ยืดหยุ่นได้ ประเด็นไหนยืดหยุ่นไม่ได้

แนวทางแสวงจุดร่วม สงวนจุดต่างควรเป็นอย่างไร ?

ความเหมือนกันของแต่ละศาสนาเชิงแนวคิดทฤษฎีมีให้เห็นอยู่ทั่วไป แต่ความเหมือนกันไม่ได้หมายถึงว่าจะเป็นสิ่งเดียวกัน ท่านเทนซิน คยัตโซ ดาไลลามะ องค์ที่ ๑๔ แห่งชาวพุทธทิเบตกล่าวไว้ว่า พระพุทธศาสนากับคริสต์ศาสนามีความเหมือนกันใน ๔ ประเด็น คือ

ประเด็นที่ ๑ ความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ (transfiguration) คือ เกิดความเปลี่ยนแปลงทางร่างกายของพระพุทธเจ้าหลังจากตรัสรู้ เช่น มีพระรัศมีเปล่งประกายออกจากร่างกาย เหตุอัศจรรย์นี้เกิดแก่พระเยซูเช่นกัน

ประเด็นที่ ๒ ทฤษฎีกรรม พระพุทธศาสนาสอนเรื่องกรรม ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว พระเยซูตรัสเช่นกันว่า พระองค์เสด็จอุบัติในโลก ไม่ใช่มาตัดสินโลก แต่มารักษาโลก

ประเด็นที่ ๓ รูปแบบของศรัทธา พระพุทธศาสนาพูดถึงรูปแบบของศรัทธา ๓ ระดับ คือ ความชื่นชมต่อบุคคลหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง ความศรัทธามุ่งมั่นในอนาคต เช่น ปวารณาพุทธภาวะ และความเชื่อในหลักศาสนา คริสต์ศาสนาสอนรูปแบบแห่งศรัทธาทั้ง ๓ นี้เช่นกัน เช่น เรื่องความภักดี ความอุทิศกายใจ

ประเด็นที่ ๔ ความมีส่วนร่วมในกันและกัน (empathy) พระพุทธศาสนายุคใหม่เชื่อว่าสัตว์โลกแต่ละตัวตนมีความสามารถแตกต่างกัน แต่มีส่วนร่วมในกันและกัน เช่น มีพุทธพีชะ มีพุทธธาตุเหมือนกัน คริสต์ศาสนาก็เชื่อเช่นนั้น เราทั้งผองต่างมีส่วนร่วมในทิพยภาวะ แต่อาศัยพระเยซูเท่านั้นที่จะทำให้ทิพยภาวะสมบูรณ์ได้

จากทรรศนะขององค์ดาไลลามะทั้งหมด พอสรุปได้ว่า แม้จะมีความเหมือนกันเชิงแนวคิดทฤษฎีอย่างไรก็ไม่สามารถรวมกันได้สนิท ความพยายามที่จะผสมแนวคิดของผู้นำศาสนาเข้าด้วยกัน เช่น กรณีของพระพุทธเจ้ากับพระเยซูก็เหมือนกับเอาศีรษะของจามรีใส่ในตัวแกะ

ท้ายที่สุด วิธีการที่เหมาะสมในการบริหารจัดการสังคมพหุวัฒนธรรมโดยเฉพาะวัฒนธรรมทางศาสนา เพื่อให้คนอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุขก็คือวิธีการของหลวงพ่อกุศลและพระอาจารย์ติช นัท ฮันท์ การสร้างระบบสากัจฉากับต่างศาสนาและปลูกฝังแนวคิดศาสนาแห่งมนุษยชาติ และการแสวงจรร่วมสงวนจุดต่าง เพียงเท่านี้ก็พอจะทำให้ชุมชนอาเซียนมีความร่มเย็นเป็นสุขได้